

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes yng
Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Saunders Lewis a Phenarth, y lle a newidodd hanes Cymru – ddwywaith! (rhan 2)

Roedd y Rhyfel Byd Cyntaf yn drobwynt pwysig i'r mudiad cenedlaethol Cymreig yn ogystal ag i'r Saunders Lewis ifanc yn bersonol.

Nodwedd drawiadol ar hanes Cymru ar hyd y canrifoedd yw'r ymdrechion cyson o genhedlaeth i genhedlaeth – yn aml iawn gan leiafrif bychan, brwd, a rwyfai yn erbyn y llif – i warchod a hybu'r iaith Gymraeg a'r hunaniaeth Gymreig 'er gwaetha' pawb a phopeth'. Enghraifft o hynny yw'r adfywiad cenedlaethol a gafwyd yn yr 1880au. Y mynegiant pennaf ohono oedd 'Mudiad Cymru Fydd', a oedd yn agos gysylltiedig â'r Blaid Ryddfrydol, prif blaid wleidyddol Cymru ar y pryd. Arweiniodd yr adfywiad hwnnw at greu sefydliadau cenedlaethol i Gymru, megis Prifysgol Cymru ffederal, Llyfrgell ac Amgueddfa Genedlaethol, ond methiant fu pob ymdrech i gael mesur o hunanlywodraeth i Gymru.

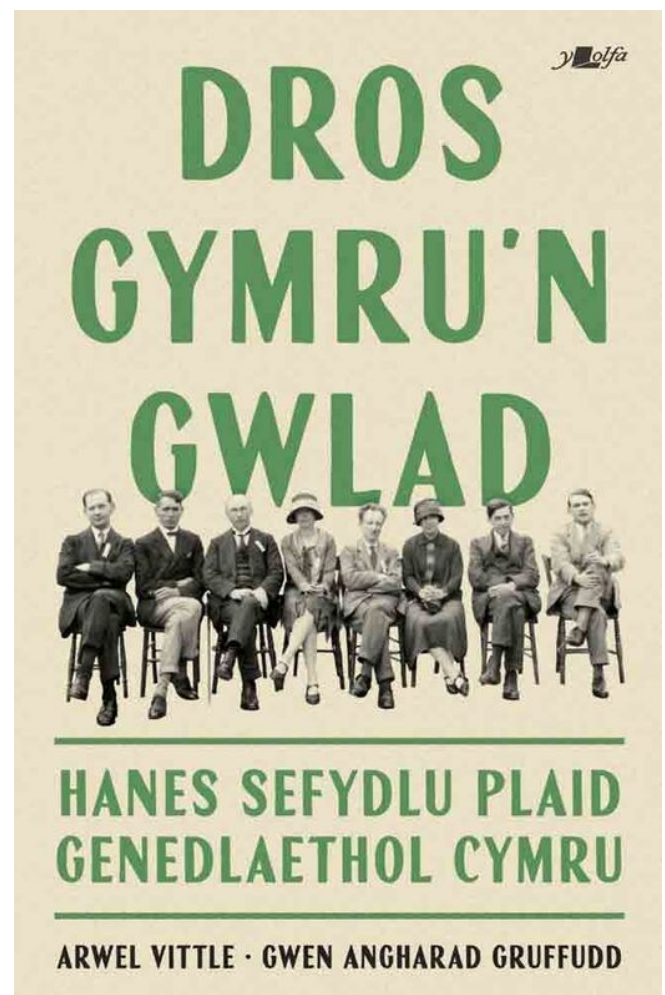
Fel y dywed Arwel Vittle a Gwen Angharad Gruffudd yn eu cyfrol ddiweddar *Dros Gymru'n Gwlad: Hanes Sefydlu Plaid Genedlaethol Cymru*, 'roedd yn ymddangos bod hunanlywodraeth i Gymru fel pwnc gwleidyddol o bwys yn farw gorn' yn y cyfnod rhwng tua chanol yr 1890au a'r Rhyfel Byd Cyntaf. Nid nad oedd ymgyrchu gwladgarol Cymreig yn y cyfnod hwnnw, ond y prif ffocws oedd ar yr iaith Gymraeg yn hytrach nag ar hunanlywodraeth wleidyddol. Gwelwyd ffurfio amryw o gymdeithasau yn ystod y blynyddoedd cyn y Rhyfel Mawr gyda'r bwriad o ddiogelu a hyrwyddo'r Gymraeg a'i diwylliant – cymdeithasau megis Urdd y Delyn, Undeb y Ddraig Goch a Byddin Cymru (rhagflaenydd i Urdd Gobaith Cymru a sefydlwyd yn 1922). Ac nid yw hynny'n syndod o gofio'r bygythiad difrifol i barhad yr iaith o ganol yr 1890au ymlaen oherwydd y cwmp di-baid yng nghanran y rhai a'i siaradai, yn enwedig yn ardaloedd trefol a diwydiannol y de-ddwyrain. Er enghraifft, roedd yr 50% o boblogaeth Cymru a siaradai Gymraeg yng Nghyfrifiad 1901 wedi syrthio i 37% erbyn 1921.

Ond yn y blynyddoedd a ddilynodd y Rhyfel Mawr, tra arhosai hyrwyddo'r Gymraeg a'i diwylliant yn bwyslais canolog i wladgarwyr Cymreig, gwelwn nifer yn awr yn rhoi pwys o'r newydd ar gael rhyw fath o ymreolaeth i Gymru. Roedd y cyfnod yn dilyn y Rhyfel Byd Cyntaf yn un o newid mawr yn gymdeithasol, diwylliannol, gwleidyddol ac economaidd yn y Deyrnas Gyfunol ac ar draws Ewrop a'r tu hwnt. Yn un peth, roedd yn gyfnod o ailadeiladu cyffredinol yn hanes Prydain. Y nod, meddai'r prif weinidog, David Lloyd George, oedd gwneud Prydain yn wlad gymwys i arwyr fyw ynddi.

Ymunodd Prydain â'r Rhyfel Byd Cyntaf ym mis Awst 1914 pan ymosododd yr Almaen ar Wlad Belg, ac fe gawn y rhyfel yn cael ei gyflwyno i'r Cymry gan Lloyd George ac eraill fel brwydr o blaid cenhedloedd

bychain fel Gwlad Belg a Serbia. Dyna a wnaeth mewn araith ddylanwadol iawn, a anelwyd yn arbennig at ei gyd-Gymry, yn y 'Queen's Hall' yn Llundain, 19 Medi 1914. Yn dilyn yr hyn a ddisgrifiwyd ganddo fel 'the greatest war song in the world', sef 'Rhyfelgyrch Gwŷr Harlech', cododd Lloyd George i draddodi araith a ddyrchafai genhedloedd bychain i'r entrychion. Meddai, er enghraifft: 'The world owes much to the little 5-foot-5 nations. The greatest art in the world was the work of little nations; the most enduring literature of the world came from little nations. [...] The heroic deeds that thrill humanity through generations were the deeds of little nations fighting for their freedom.' Nid rhyfedd, felly, weld rhai pobl wedi'r rhyfel yn dadlau'n gryf fod 'cenedl fach' y Cymry hithau yn haeddu cael ei thrin yn anrhydeddus a'i hailadeiladu i fod yn gymwys ar gyfer y byd modern newydd.

Fel yn y cyfnod cyn y Rhyfel Mawr, cawn nifer o grwpiau amrywiol yn ymfurfio yn ystod ac wedi'r rhyfel er mwyn brwydro dros barhad y genedl Gymreig. Canolbwyntiai rhai, fel Urdd Gobaith Cymru, ar hyrwyddo'r iaith Gymraeg, ond roedd agenda wleidyddol ehangach gan eraill. Fel y pwysleisiodd yr

Athro Richard Wyn Jones yn Narlith Flynyddol yr Archif Wleidyddol Gymreig, 7 Tachwedd 2025, roedd y gwladgarwyr hynny'n hollti'n ddwy garfan yn fras – ymraniad sydd wedi parhau i lawr at ein dyddiau ni.

Nod rhai, y gellir eu hystyried yn 'etifeddion Mudiad Cymru Fydd', oedd gwarchod a hyrwyddo'r Gymraeg a'r hunaniaeth Gymreig, a sicrhau fod Cymru'n cael ei chydabod yn genedl a'r hawl a'r modd ganddi i'w 'datblygu ei hun yn ei dull ei hun', ond gan wneud hynny y tu mewn i'r gyfundrefn Brydeinig a thrwy bleidiau gwleidyddol Prydeinig. Mewn geiriau eraill, roeddynt yn Gymry brwd a oedd hefyd yn Brydeinwyr balch.

Ond gwelwyd lleisiau eraill yn codi, yn enwedig ymhlith yr ifainc, a alwai am sefydlu plaid genedlaethol Gymreig i ymgychu o blaid ymreolaeth, er mwyn i'r Cymry (yng ngeiriau Saunders Lewis) allu cymryd y cyfrifoldeb 'am wareiddiad a dulliau bywyd cymdeithasol yn ein rhan ni o Ewrop'. A sylwer ar y pwyslais ar Ewrop, oherwydd cawn rai fel Saunders yn annog pobl Cymru i edrych y tu hwnt i Brydain, a'u

gosod eu hunain ar lwyfan ac mewn cyd-destun Ewropeaidd a rhyngwladol. Rhan o'r ysgogiad dros gymryd y safbwynt hwnnw oedd methiant Mudiad Cymru Fydd i gael hunanlywodraeth i Gymru trwy weithio oddi mewn i'r fframwaith a'r pleidiau Prydeinig, ond cawsant eu hysbrydoli hefyd gan y mudiad cenedlaethol yn Iwerddon, yn ogystal â chan ymddangosiad nifer o wladwriaethau newydd, annibynnol, wrth i sawl ymerodraeth ddymchwel yn sgil y Rhyfel Byd Cyntaf.

Dau o'r amlycaf ymhlith y lleisiau newydd ifainc hyn oedd Ambrose Bebb a Saunders Lewis. Gwahoddwyd y ddau i aros gyda Griffith John Williams a'i wraig, Elisabeth, yn eu cartref, 9 Bedwas Place, Penarth, ddechrau Ionawr 1924. Ac yno y cytunodd y pedwar i ffurfio 'Mudiad Cymreig' cyfrinachol – cam hynod bwysig ar y llwybr troellog a arweiniodd at sefydlu Plaid Genedlaethol Cymru yn Awst 1925.

(I'w barhau)